

В. А. Сливенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТВОРЕННЯ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В 1920-ті рр. ТА ЇХ МІСЦЕ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РЕГІОНУ

Досліджено особливості початку функціонування системи прокурорського нагляду на Катеринославщині в 1920-ті рр. На прикладі становлення губернської прокуратури проаналізовано проблеми правоохоронної діяльності в перші роки існування радянської влади.

Ключові слова: прокуратура, прокурорський нагляд, правоохоронна система, наркомат юстиції, суд, правосуддя, класова правосвідомість, соціалістична законність, революційна доцільність.

Исследованы особенности начала функционирования системы прокурорского надзора в Екатеринославской губернии в 1920-е гг. На примере становления губернской прокуратуры проанализированы проблемы правоохранительной деятельности первых лет существования советской власти.

Ключевые слова: прокуратура, прокурорский надзор, правоохранительная система, наркомат юстиции, суд, правосудие, классовое правосознание, социалистическая законность, революционная целесообразность.

Дослідження розвитку правоохоронної системи в умовах революційних подій та становлення авторитарного режиму загалом привертає увагу багатьох дослідників, однак деякі питання організації системи прокурорського нагляду в УСРР у 1920-ті рр. залишаються сьогодні недостатньо вивчені. Окремі аспекти процесу організації прокуратури в досліджуваній період розглядаються в роботах С. О. Виноградової, Ю. С. Дорошенка, О. В. Козачка, О. В. Кошман, Н. В. Марчука, І. О. Павленка, І. Б. Усенко, С. М. Чорної, Р. М. Шестопадова. Проте вивчення початкового етапу діяльності прокуратури на Катеринославщині в 1920-ті рр. не входило до сфери наукових інтересів дослідників. Видання «Історія прокуратури Дніпропетровської області» [9], яке створив колектив співробітників обласної прокуратури у 2011 р., на жаль, досліджує керівників установи лише з 1932 р.

Метою даного дослідження є аналіз проблем створення та діяльності прокуратури на Катеринославщині в період соціальних перетворень та становлення авторитарного режиму. Вибір теми зумовлений тим, що для успішного реформування правоохоронної сфери держави та підвищення ефективності її діяльності істотною допомогою може надати історичний дос-

від, який дасть змогу відтворити реальну картину тогочасних подій та не повторити помилок минулого.

Зазначимо, що в системі правоохоронних органів прокуратура є найважливіша інституція, оскільки саме на неї покладено функцію нагляду за дотриманням законності. До початку революційних перетворень 1917 р. прокуратура в Російській імперії мала вже досить тривалу історію. Ще Петро I у 1722 р. обрав французьку модель прокуратури як контрольного органу, що наглядав за центральними та місцевими адміністративними установами («око государево»). Фактично до жовтня 1917 р. прокурорський нагляд перебував у процесі перманентного реформування, але за різної організаційної побудови принципи його існування залишалися незмінні: єдність і централізація, підзвітність нижчих органів вищим та незалежність від впливу місцевої влади [10].

Як свідчать джерела, після подій 1917 р., за часів УНР, Гетьманату та Директорії, прокуратури створювали, як правило, при апеляційних судах, але їх широка діяльність, як й інших органів державної влади, так і не розгорнулася. Кардинальні зміни відбулися в 1919 р. після приходу до влади більшовиків. Згідно з декретом РНК УСРР від 14 лютого 1919 р. «Про суд», були ліквідовані інститути судового слідства, прокурорського нагляду, адвокатури, скасовувалися й усі судові установи. Проте новій владі також необхідні були і закони, й органи, які б забезпечували їх дотримання. Л. Троцький писав, що, «ставши при владі, пролетаріат відкрив нову епоху – епоху революційного законодавства» [19, с. 99]. У зв'язку з цим практично відразу після приходу більшовиків до влади почалося законодавче оформлення нового порядку. Причому найшвидше були відтворені, хоча і з деякими змінами, органи слідства та суди. Так, у Катеринославській губернії в лютому 1918 р. розпочався процес організації губернської слідчої комісії та народних судів, які діяли згідно з новими декретами центральної влади [15, с. 3]. Проте процес побудови правоохоронної системи, незважаючи на те, що держава визнавала в ній життєву необхідність, був досить тривалий. Безсумнівно, одними з основних причин, що зумовили його тривалість, стали громадянська війна, розгортання повстанського руху та голодомор 1921–1923 рр. На цьому складному етапі країна жила за «революційними законами», а найважливішим джерелом права було проголошено «революційну правосвідомість».

Розглядаючи таке радикальне трактування правоохоронної діяльності, слід відзначити загальний низький рівень правової культури суспільства. Право на теренах Російської імперії завжди було не більше ніж засіб, яким користувалася влада. І більшовики не були винятком. У перші роки радянської влади особливо яскраво виявилася їх виключно утилітарне ставлення до права. Підтвердженням тому є відомий вислів В. Леніна: «Користь революції, користь робітничого класу – ось вищий закон» [13, с. 185]. І в подальші роки ситуація мало змінилася. Наприклад, на

У Всеросійському з'їзді діячів радянської юстиції, який відбувся в березні 1924 р., було прийнято резолюцію, що давала право судді під час розгляду справ керуватися «класовою правосвідомістю» [8, с. 71]. Отже, це допускало можливість *порушення наявних правових норм*, якщо їх застосування суперечило «класовій політиці суду».

Необхідно підкреслити, радянські юристи чудово усвідомлювали, що в умовах запровадження непу підмінювати законність тільки «революційною правосвідомістю» було вже неприпустимо. Нарком юстиції УСРР М. Скрипник наприкінці 1921 р. на відомчій нараді зазначав: «Зважаючи на те, що при новій економічній політиці оплотом державного життя повинна бути сувора законність, визнати недостатньою внутрішню правосвідомість суду як основну правову базу для призначення міри покарання» [20, с. 19]. З цією думкою погоджувалися й інші юристи: «Якщо немає впевненості, що закон для всіх обов'язковий, якщо суду мало вірять, а проти деяких адміністративних органів влади він не діє, то ніяка приватна господарська діяльність неможлива. Приватним та юридичним особам потрібні гарантії, без яких вони не візьмуть в оренду жодного підприємства, не приймуть жодної концесії, пов'язаної з великими витратами» [20, с. 22].

Важливою віхою процесу відновлення інституту прокуратури в УСРР став перший Всеукраїнський з'їзд діячів юстиції, що відбувся 19–23 січня 1922 р. у Харкові. На ньому були визначені завдання, напрями та форми діяльності органів юстиції з початком нової економічної політики і проголошенням курсу на «революційну законність». У доповідях голови ВУЦВК Г. Петровського та голови РНК УСРР Х. Раковського йшлося про наповнення гасла «дотримання революційної законності» реальним змістом. Пропонувалося, зокрема, створити певні правові гарантії для громадян, організувати прокурорський нагляд за дотриманням законності, реформувати Всеукраїнську надзвичайну комісію (ВУНК), судову систему та правоохоронні органи, прийняти нові кодекси тощо. Однак питання про самообмеження влади ставили обережно і фактично зводили до боротьби з проявами місцевого свавілля. Незважаючи на помітну поміркованість резолюцій з'їзду, вони стимулювали проведення судової реформи й реорганізації ВУНК, першу кодифікацію радянського законодавства, заснування прокуратури й адвокатури в УСРР тощо [16, с. 14].

Звичайно, таку позицію влади було підтримано й на губернському з'їзді діячів юстиції в Катеринославі в грудні 1922 р., коли один із делегатів заявив: «...революційна правосвідомість – це пружина, яку можна розтягнути або зжати і цього явно недостатньо для здійснення правосуддя» [6, арк. 19]. З метою підвищити ефективність роботи з'їзд прийняв резолюцію, в якій було запропоновано таке: по-перше, ввести підпорядкування всіх судових органів нарком'юсту; по-друге, скасувати губернські відділи юстиції і передати їх функції прокуратурі; по-третє, ввести принцип незмінності суддів протягом двох років [2, арк. 41].

Для реалізації рішень з'їзду в червні 1922 р. ВУЦВК затвердив положення «Про прокурорський нагляд» (далі – Положення). Прокуратуру було включено до складу Народного комісаріату юстиції УСРР, а її першим керівником (за сумісництвом) став народний комісар юстиції М. Скрипник. Помічники прокурора республіки призначалися ВУЦВК, а місцевих прокурорів та їх помічників призначав уже сам М. Скрипник. Після утворення СРСР, ліквідації губерній та переходу на трирівневу систему управління в травні 1925 р. статус прокуратури дещо підвищили, прокурор республіки почав іменуватися генеральним прокурором УСРР. Повноваження прокуратури УСРР значно розширило положення «Про судоустрій УСРР», яке було введено в дію постановою ВУЦВК від 23 жовтня 1925 р. [10]. Відтепер вона здійснювала нагляд за законністю дій всіх органів влади, господарських установ, громадських та приватних організацій і осіб, порушуючи кримінальне переслідування проти винних і опротестовуючи незаконні постанови. Крім того, прокуратура здійснювала безпосереднє спостереження за діяльністю органів дізнання та органів ДПУ, за розкриттям злочинів, підтримувала звинувачення в суді та стежила за станом утримання ув'язнених під вартою.

Відразу після прийняття Положення почався процес організації прокуратури на місцях. Як свідчать джерела, на Катеринославщині вже в серпні 1922 р. було призначено першого губерньського прокурора і розпочато формування штатів. Приміщення для прокуратури було виділено в будинку окружного суду на Катерининському проспекті (просп. К. Маркса) між вулицями Новодворянською (Дзержинського) і Кудашівською (Барикадна). Правила внутрішнього розпорядку та ведення діловодства в управлінні губерньської прокуратури (губпрокуратури) та підвідомчих їй органах було затверджено в червні 1923 р. Організаційно апарат прокуратури складався з керівництва та 6 відділень відповідно до напрямів діяльності. Губернію було поділено на 6 округів, за кожен з яких відповідав один із помічників прокурора [7, с. 4]. Проте далеко не завжди ці посади були зайняті, деякі залишалися вакантними протягом досить тривалого часу. Крім того, давалася взнаки нестача підготовлених працівників.

Варто зазначити, що першим прокурором Катеринославської губернії в серпні 1922 р. було призначено Й. Славіна (Баса) – на початку 1920-х рр. досить авторитетного радянського діяча. У матеріалах, присвячених радянській військовій історії, містяться окремі дані про життя й службу Йосипа Єремійовича Славіна. Член РКП(б) з 1917 р., він з вересня 1919 р. послідовно обіймав посади: начальника політвідділу окремої Гомельської кріпосної бригади, начальника політвідділу 47-ї стрілецької дивізії, начальника політвідділу 60-ї стрілецької дивізії, начальника політуправління Київського військового округу, завідувача Київської губерньської робітничо-селянської інспекції, члена військової ради Київського укріпрайону.

Проте його робота у прокуратурі виявилася недовгою. У 1923 р. Й. Славіна повернули в кадри РСЧА, де його очікувала стрімка кар'єра, але 5 жовтня 1937 р. він був заарештований за звинуваченням в «участі у військово-фашистській змові» та 15 березня 1938 р. розстріляний. Його останнім призначенням була посада начальника управління військово-навчальних закладів РСЧА – фактично заступника наркома оборони в званні армійського комісара 2-го рангу (дорівнюється сучасному військовому званню генерал-полковника) [17].

Слід визнати, що на посади помічників губпрокурора було призначено більш-менш досвідчених колишніх працівників суду О. Хороша, І. Білінова та Ф. Виноградова. Так, О. Хорош керував відділом нагляду за слідством та дізнанням, а І. Білінов – відділом адміністративного нагляду. А коли з листопада 1923 р. у повітах губернії були організовані підрозділи ОДПУ (при яких з 1924 р. функціонували особливі наради), за їх процесуальною діяльністю було доручено наглядати особливо «перевіреній» людині – Ф. Виноградову, який до 1922 р. очолював Запорізький губревтрибунал [14, с. 3]. У цей період основна увага прокуратури була зосереджена на здійсненні нагляду за оперативно-розшуковою діяльністю правоохоронців у формі перевірок та звітів про якість проведеного слідства з висновком щодо повернення справи на повторне дослідження або направлення до суду. Зокрема, в архіві Дніпропетровської області зберігається велика кількість матеріалів перевірок та відповідей прокурорів на численні скарги щодо незаконних дій оперативників та слідчих [1, арк. 346].

Досить цікавим є те, що в 1923 р. після повернення Й. Славіна до армії губпрокурором Катеринославщини було призначено місцевого «партійця» – колишнього завідувача губернського фінансового відділу Р. Карасика. Цей факт опосередковано підтверджує тенденцію збільшення економічних злочинів у губернії. Р. Карасик перебував на посаді шість років, вдало керував реформуванням прокуратури в 1925 р. і користувався повагою самого М. Скрипника, про що свідчить його блискуча кар'єра. У 1929 р. його призначили завідувачем організаційно-інструкторського відділу прокуратури УСРР та помічником генерального прокурора УСРР. На початку 1930-х рр. Р. Карасик був переведений до Росії, де очолював прокуратуру Іванівської промислової області (потім – Іванівської області). Його вважали досить авторитетним працівником, про що свідчить те, що на Всесоюзній прокурорській нараді в липні 1936 р. в Москві йому довірили виступити з доповіддю про шляхи вирішення проблеми плинності прокурорських кадрів, в якій він, зокрема, зазначав: «Ми маємо на місцях хороших працівників, але їх мала підготовленість, їх мала кваліфікація не дає можливості виконувати ті завдання, які ми перед ними ставимо» [17]. Проте це не врятувало Р. Карасика від репресій: у 1938 р. він був за-

арештований за стандартним звинуваченням у контрреволюційній діяльності та розстріляний [18].

Як свідчать документи, новостворена прокуратура далеко не відразу впоралася з усіма покладеними на неї завданнями. Наприклад, у 1923 р., тобто незабаром після її створення, у губернській прокуратурі було проведено перевірку, яка виявила багато недоліків, у тому числі за основними напрямками діяльності. Особливу увагу інспекція звернула на незадовільний стан загального нагляду за законністю, унаслідок чого не були опротестовані незаконні постанови органів виконавчої влади. Також інспекція звернула увагу на вкрай низький рівень розкриття злочинів, відсутність системного нагляду за слідством та місяцями ув'язнення. На вирішення проблем губпрокурору Р. Карасіку було надано місяць, після закінчення якого він відзвітував про усунення недоліків [3, арк. 5].

Недоліки в роботі прокуратури були зумовлені цілком об'єктивними обставинами, найсерйознішою з яких була недостатня кількість кваліфікованих юристів. Таке становище склалося внаслідок того, що кадрова політика в системі радянського правосуддя була більш «жорсткою», ніж в інших сферах, де залучення фахівців з дореволюційним досвідом та «сумнівним» соціальним походженням у 20-ті рр. минулого століття перетворилося на звичайну практику. На варті «соціалістичної законності» могли стояти тільки ті, хто справою довів відданість ідеалам революції. Так, згідно з положенням «Про судоустрій УСРР», затвердженим у 1922 р., слідчими не могли бути особи, що перебували в «антирадянських партіях» або навіть помічені в період громадянської війни «у нелояльності» до радянської влади. У зв'язку з цим склалася ситуація, коли на посади в прокуратуру призначалися працівники, які не мали не тільки спеціальної, а навіть і середньої освіти [8, с. 90].

Згідно з архівними даними, у 1925 р. соціальний склад працівників Катеринославської губернської прокуратури був таким: робітників – 6 осіб, селян – 5, «інших» – 4. Соціальне походження останніх чотирьох не уточнювалося тому, що це були «технічні працівники» (після перевірки в 1928 р. з прокуратур було «вичищено» навіть секретарів та діловодів сумнівного соціального походження). З них членами партії було 11 осіб. Вищу освіту мали 2 працівники, середню – 4 та початкову – 9 [3, арк. 5]. Навіть у 1928 р. серед помічників прокурора ще були працівники без юридичної, а іноді й середньої освіти, хоча до цього моменту деякі з них пропрацювали на своїх посадах кілька років. Наприклад, помічник губернського прокурора Ф. Виноградов, який обіймав посаду з 1922 р. і наглядав за діяльністю місцевих підрозділів ОДПУ, мав лише початкову освіту. До 1917 р. він працював звичайним автослюсарем в Олександрівську і в 1918 р., після активної участі у революційних подіях, був призначений головою судово-слідчої комісії при Катеринославському ревкомі, а з 1921 р. – головою Запорізького губревтрибуналу. У його особовій справі

немає відомостей про те, що за п'ять років роботи в прокуратурі він навчався на фахових курсах або підвищував свою кваліфікацію. І подібних прикладів чимало [4, арк. 12]. Лише деякі працівники прокуратури мали за плечима юридичну освіту. Наприклад, губпрокурор Й. Славін до початку революційних подій встиг завершити другий курс юридичного факультету Київського університету [17].

Необхідно зазначити, що, коли подібна кадрова політика прогнозовано призвела до значного погіршення якості роботи, влада намагалася виправити ситуацію. Так, у 1923 р. розпорядженням голови Катеринославського губернського суду було утворено спеціальні кадрові комісії при уповноважених губсуду, до складу яких включали уповноваженого суду, народного суддю (або слідчого) та помічника прокурора. Комісія перевіряла рівень знань, походження та інші якості кандидатів на прокурорські посади. Копію протоколу засідання комісії, анкети кандидата та постанову виконкому надсилали до прокуратури разом із поданням про рекомендацію кандидата [3, арк. 25]. Нарешті, значно сприяли підвищенню фахового рівня працівників курси підвищення кваліфікації, які почали функціонувати на місцях. Такі курси з 1921 р. діяли при юридичному факультеті Харківського інституту народного господарства, а з 1923 р. – при губернському суді Катеринослава. У тому ж році в Катеринославі було створено «Юридичне товариство ім. тов. Скрипника», яке налічувало 57 осіб і мало власну юридичну бібліотеку. Членами товариства були судді, прокурори, адвокати та інші працівники юридичних установ. На його зборах розглядали правові колізії, спірні питання, робили доповіді та запити, більш досвідчені працівники ділилися власним досвідом з «новобранцями». Наприклад, 11 листопада 1923 р. на засіданні товариства обговорювали тему: «Особистість злочинця згідно з Кримінальним кодексом УСРР» [11, с. 3].

Проте кадрові проблеми залишалися актуальними протягом усіх 1920-х рр., наслідком чого були численні недоліки в роботі. Так, у 1924 р. за результатами перевірок було виявлено вкрай низьку якість підготовки матеріалів до судових справ. У протоколах проведення слідчих дій зазначали тільки прізвище порушника, без ініціалів, без особистих даних про вік, освіту та сімейний стан. Слідчі дії здійснювали без участі понятих та з порушенням процесуальних норм, зокрема під час допитів застосовували насильство до ув'язнених [3, арк. 39]. Широкого резонансу в Катеринославі у 1923 р. набула справа слідчого, який намагався отримати свідчення від підозрюваного за допомогою гіпнозу [11, с. 4]. Очевидно, що ці факти мали місце тільки через низький рівень кваліфікації працівників прокуратури, недостатнє знання законів і процесуальних норм. За матеріалами перевірок судові вироки часто скасовувалися і справи поверталися для нового розгляду.

Необхідно підкреслити, що суттєвою проблемою, викликанною хронічною нестачею кадрів, була «завантаженість» прокуратур, що також не найкращим чином позначалося на їх роботі. У 1924 р. на нараді працівників органів юстиції Катеринослава зазначалося, що іноді співробітникам доводиться розглядати до восьми справ за день і більше [11, с. 3]. Проте, незважаючи на наявні труднощі, працівники прокуратури прагнули сумлінно виконувати свої обов'язки. У 1926 р. щоб посилити контроль за діяльністю судових та слідчих органів, помічникам прокурорів було рекомендовано раз на місяць доповідати керівництву «про всі виявлені недоліки та вжиті заходи щодо їх усунення». Протягом того ж 1926 р. суди на підставі протестів, поданих прокуратурою, звільнили з-під варті 43 людини. Багато часу прокуратура витратила, зокрема, на розгляд заяв про неповернення речей та майна, які вилучалися слідством [5, арк. 76].

Велику увагу працівники прокуратури звертали на надання юридичної допомоги населенню. Незважаючи на значну службову завантаженість, помічники прокурорів знаходили час співпрацювати з товариствами з надання юридичної допомоги, які створювалися в містах губернії, великих профспілках і на деяких великих підприємствах. Цей напрямок роботи прокуратури також визнавався досить важливим. Так, у звіті наркома юстиції М. Скрипника до ВУЦВК за 1925 р. зазначалося, що подальший розвиток цієї справи повинен послужити «міцним фундаментом зближення трудящих з державним апаратом і, зокрема, з органами прокуратури» [20, с. 45].

Суттєвою проблемою прокуратури з початку існування і протягом усього радянського періоду було порушення державою базового принципу існування організації – незалежності від впливу місцевої влади. Партиїні керівники жорстко контролювали роботу її органів, у тому числі на місцях. Характеризуючи становище прокурорських працівників, один із відомих юристів зазначав, що «якщо по державній лінії прокурори і незалежні від місцевої влади, то по партійній лінії вони цілком підкорялися дійсним господарям на місцях – керівникам відповідних партійних органів» [12, с. 115].

Таким чином, 1920-ті рр. були періодом створення та розвитку радянської прокуратури, коли в умовах запровадження непу підмінювати законність «революційною правосвідомістю» ставало вже недопустимим. На Катеринославіщині, як і в інших губерніях УСРР, цей процес був ускладнений не тільки громадянською війною та голодомором, а й низьким рівнем правової культури суспільства. Виявлені перевірками численні недоліки в роботі губернської прокуратури були наслідком хронічної нестачі кадрів, надмірної завантаженості працівників, відсутністю юридичної освіти та фахового досвіду в більшості співробітників. Вирішити наявні проблеми влада намагалася за допомогою

створення короткотермінових курсів та юридичного товариства, діяльність яких хоча й давала позитивні результати, але повною мірою проблему не вирішувала.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО) [Текст]. – Ф. П–11, Павлоградський окружний комітет КП(б)У, оп. 1, спр. 11а. Про роботу прокуратури, 1923–1924 рр. – 376 арк.
2. ДАДО [Текст]. – Ф. П–4, Катеринославський окрвиконком, оп. 1, спр. 151, 1922 р. – 212 арк.
3. ДАДО [Текст]. – Ф. Р–1518, Дніпропетровська окружна прокуратура, оп. 1, спр. 4. Матеріали листування. 1925 р. – 126 арк.
4. ДАДО [Текст]. – Оп. 1, спр. 1. Матеріали прокуратури. 1922 р. – 110 арк.
5. ДАДО [Текст]. – Оп. 1, спр. 3. Матеріали листування з НКЮ, 1927 р. – 148 арк.
6. ДАДО [Текст]. – Ф. Р–158, Катеринославський губвиконком, оп. 1, спр. 26, 1922 р. – 122 арк.
7. Задачи губпрокуратуры. Беседа с губпрокурором И. Славным [Текст] // Звезда. – 1922. – № 71. – С. 4.
8. История советской прокуратуры в важнейших документах [Текст] / под ред. К. А. Мокичева. – М. : Юрид. лит., 1952. – 583 с.
9. Історія прокуратури Дніпропетровської області [Текст]: книга-фотоальбом / за ред. Н. В. Марчук [та ін.]. – Д.: АРТ–ПРЕС, 2011. – 304 с.
10. Історія прокуратури України [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/dark_ages.html. – [Дата звернення: 20.10.2015 р.]. – Заголовок з екрана.
11. К организации прокуратуры на местах [Текст] // Звезда. – 1923. – № 391. – С. 3.
12. Кошман, О. В. Історія створення і діяльності прокуратури в ХІХ–ХХ століттях [Текст] / О. В. Кошман // Вісн. прокуратури. – К., 2011. – № 9. – С. 114–117.
13. Ленин, В. И. Плеханов о терроре [Текст] / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собр. соч. – 5-е. изд. – М. : Изд-во политич. лит., 1977. – Т. 35. – С. 184–186.
14. Организация губпрокуратуры [Текст] // Звезда. – 1922. – № 68. – С. 3.
15. От народного комиссариата юстиции [Текст] // Звезда. – 1918. – № 49. – С. 3.
16. Первый Всеукраинский съезд деятелей юстиции 19–23 января 1922 г. [Текст]: стенографический отчет. – Х. : АНТ, 1992. – 42 с.
17. Советские военные деятели [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://suslowiki.org/wiki/>. – [Дата обращения: 20.10.2015 р.]. – Загл. с экрана.
18. Справочник по истории КПСС [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.knowbysight.info/ККК/10494.asp>. – [Дата обращения: 20.10.2015 р.]. – Загл. с экрана.
19. Троцкий, Л. Д. Итоги и перспективы: движущие силы революции [Текст] / Л. Д. Троцкий. – М. : Политиздат, 1990. – 119 с.
20. Усенко, І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на ревзаконність [Текст] / І. Б. Усенко. – Х.: Арго, 1995. – 53 с.

Надійшла до редкол.: 17.12.2015